

تحریم‌های اقتصادی یکجانبه آمریکا و نقض حقوق بشر اتباع ایران

امیر مقامی*

DOI: 10.22096/HR.2021.521300.1279

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۱۱]

چکیده

تحریم‌های یکجانبه آمریکا علیه ایران که با هدف تغییر رفتار یا تغییر نظام سیاسی جمهوری اسلامی ایران وضع و اجرا شده، به‌طور مستقیم و غیرمستقیم منجر به نقض حقوق بشر ایرانیان شده است و به‌ویژه بهره‌مندی آنان از حقوق اقتصادی را با چالش مواجه کرده است. پژوهش توصیفی - تحلیلی حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که بر اساس کدام میانی می‌توان دولت ایالات متحده را به رعایت حقوق بشر ایرانیان در وضع تحریم‌های یکجانبه متعهد دانست. اثبات این تعهد از آنجا ضرورت دارد که مسئولیت بین‌المللی دولت، منوط به شرایطی از جمله اثبات وجود تعهد و سپس نقض آن است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد در خصوص ایرانیان مقیم ایران، این تعهدات جنبه فراسرزمینی دارند و به‌ویژه شامل نقض تعهد به احترام و همکاری بین‌المللی می‌شوند. در خصوص ایرانیان مقیم آمریکا نیز دولت آمریکا متعهد به احترام و رعایت این حقوق در قلمرو خود است و در ارتباط با ایرانیان مقیم کشورهای ثالث، آمیزه‌ای از تعهدات فراسرزمینی آمریکا و تعهدات سرزمینی دولت‌های مقیم مطرح است.

واژگان کلیدی: تحریم؛ شورای حقوق بشر؛ کمیته حقوق اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی؛ میثاق حقوق اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی؛ تعهدات فراسرزمینی.

مقدمه

تحریم^۱ ابزاری برای پیشبرد سیاست خارجی محسوب می‌شود و دولت تحریم‌کننده از طریق آن تلاش دارد «با ایجاد درد و ناکامی»^۲ دولت، شخص یا سازمان مورد تحریم را به تغییر رفتار یا حتی تغییر ماهیت خود وادار سازد. اگرچه تجربه نشان داده این ابزار برای رسیدن به این هدف در مدت متناسب یا حتی در طولانی‌مدت از کارآمدی لازم برخوردار نیست،^۳ اما همچنان دولت‌ها این گزینه را روی میز خود نگه داشته‌اند و به حدی از آن استفاده می‌کنند که می‌توان گفت پس از اثبات ناکارآمدی توسل به زور و در نتیجه توقف یا کاهش سطح مخاصمات مسلحانه بین‌المللی، عملاً در بسیاری موارد تحریم‌های اقتصادی جایگزین ابزار نظامی شده‌اند. با وجود این، همچنان در قانونی بودن^۴ و مشروعیت^۵ این تحریم‌ها نیز تردیدهای جدی وجود دارد.

طی بیش از چهار دهه اخیر، جمهوری اسلامی ایران علاوه بر تجربه دفاع نظامی در برابر توسل به زور، با انواع تحریم‌های اقتصادی نیز مواجه بوده است. نخستین تحریم‌های عمده علیه ایران، پس از وقایع روی داده در سفارت ایالات متحده در تهران (۱۳۵۸/۱۹۷۹) رخ داد و دولت آمریکا تحریم‌هایی را وضع کرد که به موجب بیانیه الجزایر^۶ مرتفع گردید. مجدداً در میانه دهه ۹۰ میلادی، کنگره آمریکا ایران را در کنار لیبی و کوبا موضوع تحریم‌های موسوم به قانون هلمز – برتون^۷ که به سبب ویژگی فراسرزیمینی‌اش مورد انتقادات بسیاری بوده^۸ قرار داد. این تحریم‌ها اولاً بازار جهانی نفت را برای ایران محدود می‌کرد و موانع جدی پیش روی توسعه صنایع نفتی و صادرات ایران قرار می‌داد؛ ثانیاً به‌عنوان تحریم‌های ثانویه، سرمایه‌گذاری دیگر دولت‌ها یا شرکت‌های غیرآمریکایی را در ایران نیز تهدید می‌کرد. با وجود این اغلب تحریم‌های مزبور در پایان دهه ۹۰ عملاً ناکارآمد شده و دولت ایران توانسته بود اعتماد بخشی از شرکت‌های نفتی مهم اروپا را برای سرمایه‌گذاری در ایران جلب کند.

1. Sanction.

۲. ریچارد نفیو، هنر تحریم‌ها، نگاهی از درون میدان، ترجمه سیدعلی صادقی (تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۷)، ۱۱.

3. Tara Maller, "Diplomatic Sanctions as a US Foreign Policy Tool: Helpful or Harmful?", *Political Science & Politics* 43, Issue 4 (October 2010): 827.

4. Rahmat Mohamad, "Unilateral Sanctions in International Law: A Quest for Legality", in *Economic Sanctions under International Law*, Eds. Ali Z. Marossi and Marisa R. Bassett (The Hague: The Hague Center for Law and Arbitration, 2015), 80.

۵. سیدقاسم زمانی و کاظم غریب‌آبادی، «واکاوی قانونی بودن و مشروعیت تحریم‌های یک‌جانبه اقتصادی تحت حقوق بین‌الملل»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوقی ۲۰، شماره ۷۲ (زمستان ۱۳۹۴): ۱۲۴.

6. The Algiers Accords of January 19, 1981.

7. The Cuban Liberty and Democratic Solidarity (Libertad) Act of 1996 (Helms–Burton Act).

۸. آندریاس لوفنلد، حقوق بین‌الملل اقتصادی، ترجمه محمد حبیبی مجنده (تهران: نشر جنگل، ۱۳۹۰)، ۹۳۹.

آنچه بیش از هر زمان دیگری، تحریم را به یک چالش اساسی در اقتصاد ایران تبدیل کرد، سه گونه تحریم بود که در پی توسعه برنامه صلح‌آمیز هسته‌ای، ایران با آنها مواجه شد. نخست تحریم‌های شورای امنیت ملل متحد بود که با قطعنامه ۱۶۹۶ آغاز گردید، با قطعنامه ۱۹۲۹ به اوج رسید و سپس با تأیید برنامه جامع اقدام مشترک (برجام) طی قطعنامه ۲۲۳۱ کنار گذاشته شد. اتحادیه اروپا نیز در چهارچوب اصول سیاست خارجی مشترک خود^۹ تحریم‌هایی وضع کرد^{۱۰} که علاوه بر نقاط مشترک با تحریم‌های نوع سوم – که موضوع اصلی این مقاله هستند – قابل انتساب به یک سازمان بین‌المللی است. گونه سوم تحریم‌ها از سوی ایالات متحده و با پیشینه تحریم‌های قانون هلمز-برتون بود که تدریجاً در دوران ریاست جمهوری اوباما مطرح و با پذیرش برجام، آمریکا متعهد به چشم‌پوشی از آنها شد. این تحریم‌ها با روی کار آمدن ترامپ، تشدید شد و دامنه وسیعی از محدودیت نسبت به اشخاص حقیقی و حقوقی، نقل و انتقال دلار و معاملات بانکی، خرید نفت و... را تشکیل داد^{۱۱} و به شکل‌های مختلف بر بودجه کشور، امکان تحقق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و بالاخص دسترسی به دارو و درمان بیماران تأثیر گذاشت، همچنین جابه‌جایی و تحصیل ایرانیان در سراسر جهان را تحت تأثیر قرار داد.

پژوهش حاضر با روشی توصیفی – تحلیلی در پی آن است که از منظرگاه‌های گوناگون درون گفتمان حقوق بین‌الملل، ابتدا مشروعیت چنین تحریم‌های یکجانبه‌ای را ارزیابی کند؛ سپس به مصادیق نقض حقوق بشر به صورت مستقیم یا غیرمستقیم در تصویب و اجرای این تحریم‌ها خواهد پرداخت. با توجه به ماهیت حقوق مورد توجه در تحریم‌ها، حقوق مدنی و سیاسی در این پژوهش جنبه فرعی دارد و تأکید بیشتر بر حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. در پژوهش حاضر، بسیاری از مدعیات به تفاسیر نهادهای حقوق بشر به‌ویژه کمیته ح.ا.ا.ف مستند شده است. شایسته یادآوری است تفسیرهای مزبور به‌عنوان منبع تبیین تعهدات کشورها مورد توجه قرار گرفته است و نه منبع اولیه و اصلی تعهد؛ وانگهی ادعای خروج از صلاحیت – به‌عنوان مرجع ارزیابی پیشرفت کشورها به‌ویژه در چارچوب قطعنامه ۱۹۸۵/۷۱ شورای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی – از طریق هنجارسازی خارج از متن میثاق در هر مورد جداگانه باید اثبات شود.

9. Antonios Tzanakopoulos, "Sanctions Imposed Unilaterally by the European Union: Implications for the European Union's International Responsibility", in *Economic Sanctions under International Law*, Eds. Ali Z. Marossi and Marisa R. Bassett (The Hague: The Hague Center for Law and Arbitration, 2015), 146.

۱۰. الهام امین‌زاده، و ناصر خداپرست، «نقد تحریم نفت ایران از طرف اتحادیه اروپا از منظر حقوق بین‌الملل»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوقی، شماره ۶۰ (زمستان ۱۳۹۱): ۱۶.

11. "Iran-related Designations" (2020/12/29), <https://home.treasury.gov/policy-issues/financial-sanctions/recent-actions/20201216>.

۱. ارزیابی مشروعیت تحریم‌های یکجانبه آمریکا علیه جمهوری اسلامی ایران

از آنجاکه اراده و رفتار دولت‌ها عنصر اصلی در ساخت قواعد حقوقی بین‌المللی است، استفاده مکرر دولت‌ها از حربه تحریم، پرسشگری درباره مشروعیت آن را (به معنی انطباق عمل با موازین حقوق بین‌الملل) مشکل ساخته است. در این بخش، ابتدا از منظر حقوق بین‌الملل عام، ابعاد کلی تحریم‌ها معرفی و سپس تأثیر این تحریم‌ها در عدم بهره‌مندی ایرانیان از حقوق بشر توصیف خواهد شد تا با مقدمات کافی، به ارزیابی تحریم‌ها از منظر حقوق بشر بپردازیم.

۱.۱. موافقان و مخالفان مشروعیت تحریم یکجانبه از منظر حقوق بین‌الملل عام

از منظر حقوق بین‌الملل عام، استدلال‌هایی در موافقت و مخالفت با مشروعیت تحریم اقتصادی یکجانبه^{۱۲} می‌توان ارائه کرد.^{۱۳} موافقان بر فقدان ممنوعیت صریح تحریم در حقوق بین‌الملل تکیه کرده، اصل منع توسل به زور مندرج در ماده ۲ منشور ملل متحد را نیز به صورت مضیق تفسیر کرده‌اند و شامل زور اقتصادی نمی‌دانند؛ بنابراین اقداماتی که به صورت اکراه‌آمیز با هدف ارباب یک ملت یا نظام سیاسی یا تغییر رفتار دولت انجام شود را فاقد ممنوعیت در حقوق بین‌الملل می‌دانند و بر آزادی اراده ناشی از حاکمیت دولت تحریم‌کننده برای تنظیم روابط اقتصادی‌اش تأکید دارند. این دسته از استدلال‌ها با اعلامیه ضمیمه کنوانسیون ۱۹۶۹ وین راجع به حقوق معاهدات در تعارض است و درثانی قادر به توجیه تحریم‌های ثانویه نیز نیستند. در مقابل، مخالفان نیز تحریم را اقدامی علیه حاکمیت و استقلال دولت تحت تحریم تلقی می‌کنند^{۱۴} که اصل آزادی تجارت و در مواردی نیز اصولی چون حق تعیین سرنوشت و حاکمیت بر منابع طبیعی را مخدوش می‌سازد. قطعنامه‌های متعدد مجمع عمومی در تقبیح تحریم‌های اقتصادی^{۱۵} که مبتنی بر قطعنامه راجع به اعلامیه اصول روابط دوستانه است^{۱۶} نیز می‌تواند دلالت بر وجود یک اعتقاد حقوقی مبنی بر ممنوعیت تحریم باشد که البته به جهت غیرالزامی بودن قطعنامه‌های مزبور و عدم موافقت بخش مهمی از کشورهای تحریم‌گر (نظیر آمریکا) با این قطعنامه‌ها، استناد به آنها مشکل است.

12. Unilateral Economic Sanctions (Coercive Economic Measures).

13. Allen Pellet, "Unilateral Sanctions and International Law. A proposal for a New Commission on Unilateral Sanctions and International Law", *Yearbook of Institute of International Law* 76, (2015): 76.

۱۴. احسان جاوید، و صابر نیاورانی، «قابلیت اجرای فراسرزمینی تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در زمینه حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بشر»، فصلنامه علمی- پژوهشی حقوق عمومی ۱۸، شماره ۵۳ (زمستان ۱۳۹۵): ۸۳.

15. UN/GA/Res. 73/167. 72/168. 66/53. 68/53 etc.

16. UN/GA/Res. 2625 (XXV) (1970).

در مجموع به نظر می‌رسد به‌رغم عدم ممنوعیت مطلق تحریم یکجانبه، دولت‌ها باید در وضع و اجرای تحریم‌ها، دیگر تعهدات حقوقی بین‌المللی خود را (از جمله تعهدات حقوق بشری) مد نظر قرار دهند^{۱۷} و به‌ویژه از اقدامات یکجانبه که دارای آثار فراسرزمینی و مخل روابط تجاری میان دولت‌ها و مضر به تحقق حقوق شناسایی شده در اعلامیه جهانی حقوق بشر و دیگر اسناد بین‌المللی حقوق بشر است، به‌ویژه حق افراد و مردمان بر توسعه، خودداری کنند.^{۱۸}

۲-۱. تحریم و دستور موقت دیوان بین‌المللی دادگستری

با وجود چنین سیالیت و انعطافی در حقوق بین‌الملل عام که مانع دستیابی به حداقلی از قطعیت در باب قانونی بودن توسل به تحریم است، می‌توان از منظرگاه‌های خاص حقوق بین‌الملل به این پدیده نگریست. معاهده مودت^{۱۹} میان ایران و آمریکا (با فرض اعتبار تا اکتبر ۲۰۱۹) آزادی تجارت را تا حدودی در روابط دو کشور استوار ساخته است. بر این مبنا بود که جمهوری اسلامی ایران با صورت‌بندی حقوقی خروج آمریکا از برجام، مدعی شد برقراری تحریم‌های آمریکا مغایر عهدنامه مزبور (خصوصاً مواد ۴، ۷، ۸، ۹ و ۱۰) است. گرچه دیوان بین‌المللی دادگستری هنوز با صدور رأی در ماهیت اختلاف، فاصله بسیاری دارد، اما انتظار می‌رود دفاعیات آمریکا عمدتاً بر ماده ۲۰ این معاهده استوار گردد که از جمله اجرای معاهده را در مواجهه با «منافع اساسی» خود متعذر می‌یابد. ارزیابی این قبیل دفاعیات در احراز مدعای ایران، حائز اهمیت خواهد بود.

یکی دیگر از ابعاد موضوع به‌ویژه در ارتباط با دعوای مزبور، دستور موقت دیوان در اکتبر ۲۰۱۸ است که صراحتاً و به‌عنوان یک دستور الزام‌آور^{۲۰} بیان می‌کند که آمریکا «باید با هر وسیله‌ای به انتخاب خود، محدودیت‌های ناشی از اقدامات (تحریمی) ۸ می ۲۰۱۸ را به منظور صادرات آزاد کالاهای مقتضی نیازهای انسان‌دوستانه... حذف نماید». این دستور شامل کالاهایی نظیر تجهیزات پزشکی، کشاورزی، هواپیمایی کشوری و امثال آن می‌باشد. مطابق دستور دیوان، «برای این منظور آمریکا باید تضمین نماید که پروانه‌ها و اجازه‌نامه‌های اعطا شده و پرداخت‌ها و

17. Daniel H. Joyner, "International Legal Limits on the Ability of States to Lawfully Impose International Economic/Financial Sanctions", in *Economic Sanctions under International Law*, Eds. Ali Z. Marossi and Marisa R. Bassett (The Hague: The Hague Center for Law and Arbitration, 2015), 84.

18. A/Res/72/168: para 1.

19. Treaty of Amity, Economic Relations and Consular Rights, United States and Iran, 1955.

20. ICJ, Alleged violations of the 1955 Treaty of Amity, Economic Relations, and Consular Rights (Islamic Republic of Iran v. United States of America), Order (2018): 100

دیگر انتقالات مالی تاجایی که مربوط به کالاها و خدمات فوق‌الاشاره هستند، مشمول هیچ محدودیتی نیستند»؛^{۲۱} بنابراین تحریم‌های مزبور تا جایی که مغایر/مانع اجرای دستور دیوان باشد، مغایر حقوق بین‌الملل تلقی می‌شود.

۳-۱. تحریم و تسبیب در نقض حقوق بشر

از آنجا که تکیه‌گاه اصلی تحقیق حاضر، تأمل در منظرگاه حقوق بشر است؛ این پرسش اساسی را باید پاسخ داد که آیا تحریم‌های مذکور آن‌چنان که دولت ایران در لایحه و دفاعیات شفاهی خود در دیوان بین‌المللی دادگستری نیز مطرح نموده است،^{۲۲} ناقض تعهدات حقوق بشری آمریکا است یا خیر. گزارشگر ویژه شورای حقوق بشر درباره وضعیت حقوق بشر در ایران نیز طی گزارش‌های خود به این مسئله پرداخته و تأثیر تحریم‌ها بر روابط اقتصادی و بانکی ایران، همچنین حق دسترسی به غذا و حق بهداشت و سلامت را ارزیابی و موجب نگرانی دانسته است.^{۲۳} سازمان همکاری اسلامی نیز گزارش مشروحی از آثار منفی تحریم بر حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی منتشر کرده است.^{۲۴} این در حالی است که مجمع عمومی تأکید کرده است کالاهای ضروری نظیر غذا و دارو نباید به‌عنوان وسیله‌ای برای اجبار اقتصادی به کار گرفته شوند.^{۲۵}

۲. تعهدات دولت آمریکا در تحقق و تضمین حقوق بشری ایرانیان

با وجود گزارش‌های مورد تأیید شورای حقوق بشر ملل متحد و دیگر گزارش‌ها می‌توان گفت حق‌های متعددی به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر اثر تحریم‌های یکجانبه اقتصادی آمریکا در معرض نقض قرار گرفته است. شورای حقوق بشر بر این نظر است که وضع تحریم‌های یکجانبه بر حق حیات، حق بهداشت و مراقبت‌های پزشکی، حق رهایی از گرسنگی، حق استاندارد

21. ICJ (2018): 98.

۲۲. در زمان نگارش این اثر، بروز بلای جهانگیر (Pandemic) کرونا به‌ویژه در ایران مبتلایان بسیاری را به کام مرگ کشاند. کمبود تجهیزات پزشکی و پول، دولت ایران را در مبارزه با این ویروس دچار مشکل کرد و گرچه این مشکلات عملاً کشورهای دیگر را نیز تحت تأثیر قرار داد، اما دولت آمریکا در تحریم‌های خود تجدیدنظر نکرد. امیر مقامی و علی‌اکبر جعفری ندوشن، «ارزیابی حقوقی تحریم‌های یکجانبه آمریکا علیه ایران در همه‌گیری جهانی کوید-۱۹»، فصلنامه علمی- پژوهشی حقوق اسلامی، ۱۷، شماره ۶۴ (بهار ۱۳۹۹): ۵۹.

23. A/HRC/43/61 (2020), Situation of human rights in the Islamic Republic of Iran, para 10-15.

24. OIC/IPHRC/REP/ECO-SANC/2014/Cfm-41, OIC, Independent Permanent Human Rights Commission (IPHRC) Report On: The Negative Impacts Of Economic And Financial Sanctions On The Full Enjoyment Of Human Rights Of People Of The OIC Targeted Countries.

25. A/Res/72/168: para 8.

مناسب زندگی، غذا، آموزش، کار و مسکن ممکن است تأثیر منفی می‌گذارد.^{۲۶} از جمله حق‌های نقض شده به صورت مستقیم می‌توان به این موارد اشاره کرد: محدودیت در رفت‌وآمد، نقض حق آزادی و سلامت در رفت‌وآمد به سبب تحریم صنایع هوایی و خودرو، حق دادرسی عادلانه در افزودن اشخاص به فهرست‌های تحریم بدون استماع عادلانه دفاعیات ایشان،^{۲۷} آزادی تجارت بین‌المللی به دلیل ممنوعیت استفاده از سامانه سوئیفت^{۲۸} و بعضاً تحریم مستقیم بانک‌ها و تحریم صنایع متعدد نفتی، پتروشیمی و... همچنین نقض‌های غیرمستقیم - که بعضاً با تعهد به همکاری مرتبط است - عبارت‌اند از: حق دسترسی به غذا، دارو، بهداشت و سلامت به موجب محدودیت بر نقل و انتقالات پولی و بانکی ایران به‌ویژه با استفاده از ارز ایالات متحده آمریکا، حق داشتن شغل، رهایی از فقر و تأمین اجتماعی با کاهش قدرت مالی دولت ایران ناشی از تحریم صنایع، محدودسازی و تحریم معامله با دلار، محدودسازی دسترسی دولت به طلا و فلزات گرانبها و مجازات اشخاص فعال در زمینه تجارت و نهایتاً تلاش برای تغییر رفتار دولت ایران که ممکن است به نقض حق تعیین سرنوشت تعبیر شود.

گستره وسیع حقوق نقض شده یا در معرض خطر به سبب تحریم‌های مزبور^{۲۹} این پرسش را مطرح می‌سازد که آیا اساساً دولت ایالات متحده در برابر اتباع ایران، تعهدی به احترام به حقوق بشر دارد یا خیر و این نوع تعهدات از کدام نوع است. در نظام بین‌المللی حقوق بشر، به‌ویژه ح.ا.ا.ف تعهدات دولت‌ها به احترام،^{۳۰} حمایت^{۳۱} و ایفا^{۳۲} تفکیک می‌شوند. به‌طور خلاصه تعهد به احترام مستلزم پرهیز از اقداماتی است که موجب محرومیت افراد از حقوق می‌شود. تعهد به حمایت، در برابر تجاوز طرف‌های ثالث مطرح می‌شود و تعهد به ایفا مستلزم اقداماتی است که دولت‌ها باید برای تحقق حق‌ها انجام دهند.^{۳۳} در مبحث حاضر چنان‌که اشاره خواهد شد، عمدتاً

26. A/HRC/RES/27/21 (2014), Human Rights and Unilateral Coercive Measures.

۲۷. فرض مزبور به معنای قانونی شمردن اساس تحریم اشخاص نیست، بلکه منظور این است که چنان‌که کمیسیون حقوق بین‌الملل تشریح می‌کند حتی در اجرای قوانین داخلی تحریمی - ولو اصولاً قانونی باشند - نیز باید فرآیند دادرسی عادلانه مراعات شود.

ILC, Report on the work of the fifty-eighth session (2006): 224.

28. SWIFT.

۲۹. سیدفضل‌الله موسوی، فضل‌الله جوکار، و عمران محمدی، «تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا علیه ایران: تناقض در گفتار و کردار و سیاست‌زدگی حقوق بشر»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی ۱۶، شماره ۴۴ (پاییز ۱۳۹۳): ۱۷۰.

30. Respect.

31. Protect.

32. Fulfillment.

۳۳. متیو کریون، چشم‌اندازی به توسعه میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ترجمه محمد حبیبی مجنده (قم: دانشگاه مفید، ۱۳۸۷)، ۱۵۲.

بحث بر سر تعهد به احترام و به‌ویژه عدم ممانعت از ایفا و تضمین مستقیم حق‌ها توسط دولت ایران و همچنین تعهد به همکاری بین‌المللی است.

۳. التزام ایالات متحده به حقوق بین‌الملل بشر

در مورد نقض حق تعیین سرنوشت از طریق وضع و اجرای تحریم‌ها نظر به ویژگی آمره این قاعده در حقوق بین‌الملل^{۳۴} تردیدی در ضرورت التزام ایالات متحده به اصل مزبور وجود ندارد. در خصوص حق‌های مدنی نظیر دادرسی عادلانه و آزادی رفت‌وآمد عضویت آمریکا در میثاق حقوق مدنی و سیاسی (ح.م.س)، استدلال‌ها را تسهیل می‌کند؛ اما در ارتباط با حقوق اقتصادی به سبب عدم عضویت آمریکا در میثاق ح.ا.اف باید بنیان تعهد این دولت به حقوق شناسایی‌شده در میثاق را ورای عضویت در میثاق مستدل ساخت. کمیته ح.ا.اف در فرصت‌های متعدد تصریح نموده است که تعهد هر دولت در ارتباط با میثاق «از التزام به ارتقای احترام به همه حقوق بشر در منشور ملل متحد»^{۳۵} ناشی می‌شود؛ بنابراین «تعهد به احترام به حقوق بشر، ناشی از عضویت دولت‌ها در میثاق نیست؛ بلکه ناشی از غیرقابل تفکیک بودن و به‌هم‌پیوستگی حقوق بشر است»^{۳۶} که در اعلامیه جهانی حقوق بشر، «همچون ضمیمه‌ای است که در منشور ملل متحد ادغام شده»؛^{۳۷} زیرا اعلامیه عملاً هنجارهای حقوق بشر را - که در منشور اشاره‌ای کلی به آن شده بود - تجسم بخشیده^{۳۸} و بخش عمده‌ای از مفاد آن نیز به عرف بین‌المللی مبدل گشته است. در این میان نمی‌توان از ماده ۷۴ منشور که به‌ندرت مورد استناد قرار گرفته است نیز غافل شد که به موجب آن دولت‌های عضو موافقت دارند «خط‌مشی آنها... با رعایت ملاحظات منافع و رفاه سایر نقاط جهان در امور اجتماعی، اقتصادی و تجاری» استوار باشد. نظر به قرائن لفظی ماده مزبور و تفاسیری که آن را به دیگر اسناد ملل

34. ILC, Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries (2001): 113.

35. ICESCR, General Comment, no. 8, the relationship between economic sanctions and respect for economic, social and cultural rights (1997): 8.

36. ICESCR, General comment no. 2, International technical assistance measures (art. 22 of the Covenant) (1990): 6.

۳۷. مقامی، و جعفری ندوشن، «ارزیابی حقوقی تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا»، ۷۳.

38. Erika De Wet, "Human Rights Considerations and the Enforcement of Targeted Sanctions in Europe: The Emergence of Core Standards of Judicial Protection", in *Securing Human Rights: Achievements and Challenges of the UN Security Council*, Ed. Bardo Fassbender (Oxford: Oxford University Press, 2011), 58.

متحد در ارتباط با روابط دوستانه پیوند داده‌اند؛^{۳۹} تعهدات ناشی از اصل حسن همجواری فراتر از یک اصل سیاسی و نیز فراتر از مفهوم سنتی همجواری (همسایگی) است و حوزه حقوق بشر و تعهد به همکاری را نیز دربرمی‌گیرد.

علاوه بر این، آمریکا در سال ۱۹۷۷ میثاق را «امضا» کرده و به تعهدات ناشی از امضای معاهده در چهارچوب ماده ۱۸ کنوانسیون ۱۹۶۹ که اکنون بخشی از حقوق بین‌الملل عرفی تلقی می‌شود^{۴۰} ملزم است؛ بنابراین آمریکا متعهد است پیش از تصویب، اقدامی در جهت بی‌اعتبارساختن تعهدات امضا شده نکند.^{۴۱} همچنین با در نظر گرفتن اعمال یکجانبه به‌عنوان یکی از منابع تعهدات بین‌المللی دولت‌ها^{۴۲} باید به این نکته اشاره کرد که ایالات متحده که در دهه ۳۰ و ۴۰ میلادی، حقوق اقتصادی را به‌عنوان حقوق واقعی بشر انکار می‌کرد، طی دو دهه اخیر علاوه بر اجرای ملی حقوق اقتصادی، در همان نخستین گزارش خود به شورای حقوق بشر، به مسائل مرتبط با حقوق اقتصادی و اجتماعی توجه کرده است؛^{۴۳} بنابراین اکنون تردیدی در الزام آمریکا به رعایت تعهدات ناشی از آن نیست؛^{۴۴} گرچه ممکن است به سبب عدم تصویب میثاق، اجرای برخی سازوکارها ناممکن باشد. برخی از استدلال‌های فوق در ارتباط با تعهد آمریکا نسبت به بند ۴ ماده ۲۴ کنوانسیون حقوق کودک در ارتباط با همکاری بین‌المللی به منظور تحقق کامل حقوق شناسایی شده در این کنوانسیون نیز قابل استناد است.^{۴۵}

مطابق تفسیر عمومی شماره ۸ کمیته ح.ا.ا.ف طرف مسئول وضع تحریم اولاً باید در طراحی تحریم به حق‌ها توجه کند؛ ثانیاً ملزم است در دوران اجرای تحریم، نظارت مؤثری انجام دهد تا از حقوق اقتصادی جمعیت متأثر (در اینجا مردم ایران) حمایت کند؛ ثالثاً باید اقداماتی را منفرداً یا از طریق همکاری و مساعدت اقتصادی و فنی بین‌المللی به کار بندد تا به رنج نامتناسب

39. Bruno Simma, and et al (Eds), *The Charter of the United Nations: A Commentary* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 1840.

40. Oliver Dörr, and Kirsten Schmalenbach (eds), *Vienna Convention on the Law of Treaties* (Berlin: Springer, 2011), 221.

۴۱. هدایت‌الله فلسفی، حقوق بین‌الملل معاهدات (تهران: نشر فرهنگ نو، ۱۳۹۱)، ۲۱۰.

۴۲. سیامک کریمی، نظام حقوقی حاکم بر اعمال یک‌جانبه دولت‌ها در حقوق بین‌الملل (تهران: سهامی انتشار، ۱۳۹۹).

43. US UPR Report (2010): para 67-76.

44. Gillian MacNaughton, and Mariah McGill, "Economic and Social Rights in the United States: Implementation Without Ratification", *Northeastern University Law Journal* 4, no. 2 (January 2012): 406.

45. Committee on the Rights of the Child, General comment no. 15, on the right of the child to the enjoyment of the highest attainable standard of health (art. 24) (2013): para 86.

گروه‌های آسیب‌پذیر واکنش نشان دهد.^{۴۶} کمیته به کاستن از آلام کودکان اشاره و آن را به همه گروه‌های آسیب‌پذیر (مثل بیماران و معلولان) تعمیم می‌دهد. کمیته حقوق کودک نیز بیان می‌کند «دولت‌ها باید هنگام طراحی و اجرای تحریم‌های اقتصادی، تأثیر بالقوه آنها را بر حقوق کودکان مورد توجه قرار دهند.»^{۴۷}

به نظر کمیته ح.ا.ا.ف حتی در مورد قطعنامه‌های شورای امنیت نیز معافیت‌های بشردوستانه به منظور پرهیز از ایراد رنج‌های جانبی به گروه‌های آسیب‌پذیر ضروری است و شاید به سبب اصل احتیاطی است که لازم است پیش از وضع، اثر احتمالی تحریم‌ها ارزیابی شود؛ پس تحریم‌های ناقض حقوق بشر ممکن است معایر منشور و غیرلازم‌الاجرا تلقی شوند.^{۴۸} به نظر کمیته ممکن است فشار تحریم‌ها گروه‌های آسیب‌پذیر را در خطر قرار دهد^{۴۹} و از آنجاکه معافیت‌های بشردوستانه نیز حالتی مبهم دارد و تأخیر و رد درخواست واردات کالاهای ضروری موجب کمبود منابع می‌شود، در نتیجه آثار تحریم بیشتر بر دوش فقرا سنگینی می‌کند. این تجربه در تحقق استثنائات تحریم ایران تکرار شد؛ به‌ویژه آنکه استثنائات مزبور یا دسترسی دولت ایران به کمک‌های مالی را منع کرده یا برای هر فرایند معاملاتی، نیازمند مجوز جداگانه است.^{۵۰} بنابراین عملاً تأثیر معافیت‌ها در حجم گسترده محرومیت‌ها، معنادار نیست.^{۵۱}

۱-۳. وضعیت ایرانیان مقیم ایران

اتباع ایرانی مقیم ایران ظاهراً بیشترین تأثیر را از تحریم‌های آمریکا می‌پذیرند. آیا نقض حقوق بشر توسط دولت آمریکا نسبت به این دسته قابل تصور است و در واقع دولت آمریکا چه تعهدی نسبت

46. ICESCR, General Comment no. 8, The relationship between economic sanctions and respect for economic, social and cultural rights (1997): paras 12-14

47. Committee on the Rights of the Child, General comment no. 19, on public budgeting for the realization of children's rights (Art. 40) (2016): para 39.

۴۸. سیدقاسم زمانی و جعفر زنگنه شهرکی، «تحریم‌های بین‌المللی ناقض حقوق بشر: از چالش مشروعیت حقوقی تا مسئولیت بین‌المللی»، فصلنامه علمی راهبرد ۲۲، شماره ۶۷ (تابستان ۱۳۹۲): ۵۲.

49. ICESCR, General Comment no. 8, the relationship between economic sanctions and respect for economic, social and cultural rights (1997): para 4.

50. OFAC, Clarifying Guidance Humanitarian Assistance and Related Exports to the Iranian People (2013).

۵۱. گفت‌وگو درباره نقش مخرب تحریم‌های آمریکا به منزله نفی تعهدات دولت ایران ولو در شرایط تحریم نیست. کمیته ح.ا.ا.ف در تفسیر عمومی شماره ۸ این نکته را خاطر نشان می‌کند که «دولت تحت تحریم باید تا حداکثر منابع در اختیار خود برای تحقق حقوق مزبور بکوشد و هم‌چنان متعهد است فقدان تبعیض در بهره‌مندی از این حق‌ها را تضمین نماید و همه اقدامات ممکن از جمله مذاکره با دولت‌های دیگر و جامعه بین‌المللی را اتخاذ کند تا اثر منفی تحریم‌ها را بر حقوق گروه‌های آسیب‌پذیر درون جامعه به حداقل برساند.»

به حقوق بشر مردم ایران دارد؟ پاسخ این پرسش را باید ورای کلیات راجع به جنبه عام‌الشمول تعهدات حقوق بشری لحاظ کرد. پیدا است اغلب حق‌های در معرض خطر، از نوع حقوق اقتصادی و موضوع میثاق بین‌المللی ح.ا.ا.ف هستند. این دسته از حق‌ها به موجب میثاق اصولاً جنبه درون‌مرزی دارند؛^{۵۲} اما برخلاف ماده ۲ میثاق حقوق مدنی و سیاسی که به تعهد دولت‌ها «درباره کلیه افراد مقیم در قلمرو و تابع صلاحیتشان» تصریح کرده، میثاق ح.ا.ا.ف فاقد چنین تصریحی است؛ از این رو کمیته ح.ا.ا.ف در رویه خود بدون آنکه به طور سیستماتیک و مفهومی، تعهدات فراسرزمینی دولت‌ها در اجرای میثاق ح.ا.ا.ف را تبیین کند، جلوه‌هایی از تعهدات فراسرزمینی را شناسایی کرده است.

کمیته در تفسیر عمومی شماره ۱۹ تصریح کرده است دولت‌ها «باید با جلوگیری از نقض حق بر تأمین اجتماعی توسط شهروندان یا نهادهای دولتی خود، از نقض این حق در دیگر کشورها پیشگیری نمایند.»^{۵۳} برابر بند ۵۳ سند مزبور «دولت‌های عضو برای ایفای تعهدات بین‌المللی خود در رابطه با حق تأمین اجتماعی باید با خودداری از اقداماتی که به طور مستقیم یا غیرمستقیم به مداخله در بهره‌مندی از این حق در دیگر کشورها می‌انجامد، به بهره‌مندی از این حق احترام بگذارند». مشابه همین رویکرد در تفسیر شماره ۱۵ در خصوص حق بر آب نیز مشاهده می‌شود.^{۵۴} همچنین دولت‌ها باید تحقق حق تأمین اجتماعی را در دیگر کشورها تسهیل کنند.^{۵۵}

منبع اصلی این نگرش فراسرزمینی را باید در مفهوم «همکاری بین‌المللی» جست که در ماده ۲ میثاق از آن سخن گفته شده است. ماده ۲۳ میثاق نیز مشتمل بر تعهداتی در زمینه همکاری بین‌المللی از جمله با ارائه کمک‌های فنی «به منظور تحقق حقوق شناسایی شده در میثاق» است. کمیته در تفسیر عمومی شماره ۳ تصریح می‌کند «همکاری بین‌المللی برای توسعه و در نتیجه تحقق حقوق ح.ا.ا.ف تعهدی بر دوش همه دولت‌ها است. این تعهد به‌ویژه بر دوش آن دسته از دولت‌ها است که در وضعیت مساعدت به دیگران در این خصوص قرار دارند.»^{۵۶} کمیته مبنای این نوع تعهدات را فراتر از میثاق و در مواد ۵۵ و ۵۶ منشور ملل متحد معرفی می‌کند. همچنین

52. Fons Coomans, "The Extraterritorial Scope of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Work of the United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights", *Human Rights Law Review* 11, no. 1 (February 2011): 5.

53. ICESCR, General Comment no. 15, The right to water (2002): 54.

54. ICESCR, General Comment no. 15. The right to water (2002).

55. ICESCR, General Comment no. 19, the Right to Social Security (Art. 9) (2008).

56. ICESCR, 1990: 14

کمیته در ارتباط با فعالیت‌های تجاری تصریح می‌کند که هر دولتی باید تضمین کند مانع اجرای تعهدات دولت‌های دیگر به موجب میثاق نخواهد شد.^{۵۷} تعهدات فراسرزمینی به «تعهد به اجرا» در چارچوب فوق محدود نمی‌شود. «تعهد فراسرزمینی به احترام» نیز مستلزم آن است که دولت‌ها از هرگونه اقدامی که مستقیماً یا غیرمستقیماً مانع بهره‌مندی اشخاص خارج از سرزمینشان از ح.ا.ا.ف نشوند.

در سال ۲۰۱۱ کارشناسان حقوق بین‌الملل و حقوق بشر با همراهی کمیسیون بین‌المللی حقوق‌دانان به تدوین «اصول ماستریخت راجع به تعهدات فراسرزمینی در زمینه ح.ا.ا.ف»^{۵۸} اقدام کردند که گرچه از نظر حقوقی مستقیماً قابل استناد نیست، اما مبین دکترین و نیز متأثر از عرف بین‌المللی ناشی از میثاقین است. بند ۸ این سند «تأثیرگذاری بر بهره‌مندی از حقوق بشر و رای سرزمین یک کشور»، همچنین تعهدات دارای ویژگی جهانی از جمله از طریق همکاری بین‌المللی را تعهدات فراسرزمینی دولت‌ها توصیف کرده است. مطابق بند ۲۲ این اصول، دولت‌ها باید از وضع اقداماتی نظیر تحریم که منجر به بی‌اثر شدن یا مضر به بهره‌مندی از ح.ا.ا.ف باشد، خودداری کنند؛ بنابراین دولت‌ها باید در طراحی، اجرا و خاتمه‌دادن به هرگونه تحریم، تضمین کنند تعهدات حقوق بشری به طور کامل مورد احترام قرار می‌گیرند. دبیر کل ملل متحد نیز به دنبال قطعنامه‌های متعدد مجمع عمومی از سال ۱۹۸۳ تا کنون،^{۵۹} چند گزارش در خصوص تحریم‌های اقتصادی و حقوق بشر به مجمع ارائه کرد. دبیر کل در این گزارش‌ها بر وجود تعهدات فراسرزمینی ضمنی به‌منظور تحقق حقوق بشر در هنگام اعمال اقدامات اقتصادی یکجانبه صحه گذاشته است.^{۶۰}

بنابراین تعهد دولت آمریکا در ارتباط با حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان مقیم در قلمرو ایران را در خصوص وضع تحریم‌ها می‌توان بدین شکل صورت‌بندی کرد: اولاً دولت آمریکا در وضعیت کنترل مؤثر بر بخشی از سرزمین ایران نیست که بر مبنای آن، تعهد فراسرزمینی به ایفا نسبت به اتباع ایرانی مقیم ایران داشته باشد؛ ثانیاً دولت آمریکا دارای تعهدی عمومی مبنی بر همکاری بین‌المللی با دولت ایران برای تسهیل تحقق حقوق مزبور است؛ ثالثاً دولت آمریکا متعهد به عدم ممانعت در برخورداری اتباع ایران از حقوق مورد اشاره است؛ رابعاً در مورد خاصی نظیر حق تأمین اجتماعی یا حق بر آب تعهدات مستقیمی نیز ممکن است برعهده دولت آمریکا

57. ICESCR, General comment no. 24, on State obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the context of business activities (2017).

58. The Maastricht Principles on States' extraterritorial obligations (September 28, 2011).

59. A/Res/71/193. A/Res/70/151. A/Res/69/180. Etc. see also: A/Res/38/197.

60. A/70/345. Para 14.

باشد؛ خامساً در وضع تحریم‌ها دولت آمریکا باید به اثرات آن بر حقوق اقتصادی مندرج در میثاق توجه داشته باشد. بر این اساس دولت آمریکا تعهدات خود را در قبال ایرانیان مقیم ایران در چهارچوب حقوق بین‌الملل عرفی و با عنایت به ماده ۱۸ کنوانسیون ۱۹۶۹ وین نقض کرده است. در خصوص حقوق مدنی و سیاسی نظیر دادرسی عادلانه (موضوع مواد ۹، ۱۰ و ۱۴ میثاق ح.م.س) و حقوق بیگانگان (موضوع ماده ۱۳ میثاق ح.م.س) همین استدلال‌ها قابل تکرار است. کمیته حقوق بشر در تفسیر عمومی شماره ۳۱ خود فرضیه عام‌الشمول بودن تعهدات مندرج در میثاق را تأیید می‌کند^{۶۱} و به‌عنوان یک اصل بیان می‌کند که «یک تعهد کلی مبنی بر احترام به حقوق مندرج در میثاق و تضمین آن برای همه اشخاص حاضر در سرزمین و تحت قلمرو صلاحیتشان تحمیل می‌شود»^{۶۲}.

۲-۳. وضعیت ایرانیان مقیم آمریکا

حالت دوم وضعیت اتباع ایرانی در آمریکا است. در این خصوص نیز به‌عنوان یک اصل و در چهارچوب تعهدات ایجابی به موجب بند ۳ ماده ۲ میثاق ح.ا.ا.ف در مورد کشورهای در حال توسعه، بهره‌مندی اتباع بیگانه از حقوق اقتصادی مذکور در میثاق منوط به وضعیت اقتصادی این کشورها است؛ اما میثاق، تعهدات دولت‌های توسعه‌یافته^{۶۳} نظیر آمریکا را از این جهت محدود نکرده، بلکه همان‌گونه که اشاره شد تفسیر عمومی شماره ۳۱ این تعهدات را نسبت به همه اشخاص مقیم در سرزمین یا تابع قلمرو صلاحیت دولت‌ها مجری دانسته است. برابر بند ۱۰ سند مزبور، این حقوق فقط به اتباع و شهروندان دولت‌های عضو تعلق نمی‌گیرد بلکه باید برای همه افراد فارغ از تابعیت یا ملیتشان در دسترس باشد، از جمله برای پناهنجویان، پناهندگان، کارگران مهاجر و دیگر اشخاصی که ممکن است در قلمرو صلاحیت یا سرزمین دولت عضو یافت شوند. کمیته همچنین در موارد خاصی نظیر حق بر آب، حق بر تأمین اجتماعی و حق بر شغل جداگانه نیز بر حق تمتع بیگانگان از این حقوق تصریح کرده است.

تعهدات آمریکا در این زمینه به دلیل سرزمینی بودن، اعم از تعهد به احترام، ایفا و حمایت است؛ بنابراین، تأثیر منفی بالفعل یا بالقوه تحریم‌های آمریکا بر دانشجویان، کارگران مهاجر و پناهنجویان ایرانی و به‌طور کلی هر ایرانی که در سرزمین ایالات متحده یا در قلمرو تحت صلاحیت

61. CCPR (2004): para 2.

62. CCPR (2004): para 10.

63. Ben Saul, David Kinley and Jacqueline Mowbray, *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Commentary, Cases, and Materials* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 21.

یا کنترل این کشور اقامت دارد؛ نقض تعهدات دولت آمریکا در خصوص احترام، ایفا و تضمین حقوق اقتصادی مندرج در میثاق است. علاوه بر این، اجرای تحریم‌های مزبور گهگاه منجر به توقیف، بازداشت یا مجازات فعالان اقتصادی شده که به نحوی در نقض یا دورزدن تحریم‌ها با دولت ایران یا دولت‌های ثالث همکاری داشته‌اند؛ بنابراین با نامشروع بودن تحریم از منظر حقوق بشر، باید گفت اعمال مجازات نسبت به این اشخاص به استناد قوانین داخلی نیز فاقد مشروعیت خواهد بود.

۳-۳. وضعیت ایرانیان مقیم کشورهای ثالث

سومین فرض، وضعیت اتباع ایرانی در خارج از ایالات متحده و ایران است. با جمع دو حالت پیش‌گفته باید گفت تعهدات دولت آمریکا نسبت به آنها، به‌عنوان اتباع بیگانه در سرزمین دیگر دولت‌های عضو برابر بند نخست استدلال‌های فوق ثابت است. علاوه بر این، دولت‌های محل اقامت ضمن تعهد ناشی از اعمال صلاحیت خود بر اساس بند دوم فوق، بایسته است همکاری آمریکا را نیز برای تحقق حق‌های اقتصادی ذیربط به کار بندند؛ بنابراین محدودیت یا عدم تحقق حقوق مزبور نسبت به این اشخاص، از جمله به واسطه محدودیت‌های پولی و بانکی که قابل انتساب به دولت آمریکا باشد، موجب مسئولیت بین‌المللی دولت آمریکا خواهد بود. به سبب غیرقانونی بودن چنین تحریم‌هایی و از آنجا که دولت‌های ثالث، تعهد حقوقی بین‌المللی نسبت به احترام به تحریم‌های ثانویه ایالات متحده ندارند؛ می‌توان تضییقات مزبور (اعم از عدم احترام، عدم ایفا یا عدم تضمین حقوق اقتصادی) را مستقیماً مستند به عمل دولت‌های اخیر دانست که در درجه نخست موجب مسئولیت بین‌المللی این دولت‌ها خواهد بود. در توجیه این استدلال می‌توان آستانه بالاتری را نیز ارائه کرد و آن اینکه دیوان دادگستری اروپا در قضیه کادی،^{۶۴} اجرای تصمیمات شورای امنیت را منوط به رعایت حقوق بشر دانست.^{۶۵} برخی معتقدند حتی چنانچه تصمیم شورای امنیت مغایر حقوق بین‌الملل باشد، لازم‌الاتباع نیست.^{۶۶} بر این مبنای، اجرای تصمیمات غیرقانونی دولت ثالث که منجر به نقض حقوق اتباع ایران شود، مسئولیت دولت مرتکب

64. Kadi and Al Barakaat International Foundation v Council and Commission (2008), European Court of Justice.

۶۵. محسن محبی و هادی آذری، «پاسخ‌هایی جدید به سؤال‌هایی قدیمی: درس‌هایی از آرای کادی»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، ۱۹، شماره ۷۵ (تابستان ۱۳۹۵): ۶۰.

۶۶. مقامی و جعفری ندوشن، «ارزیابی حقوقی تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا»، ۲۶۶؛

Erika De Wet, "Human Rights Limitations to Economic Enforcement Measures under Article 41 of the UN Charter and Iraqi Sanctions Regime", *Leiden Journal of International Law* 14, no. 27 (June 2001): 280.

را به همراه خواهد داشت و آن دولت نمی‌تواند تحریم‌های آمریکا را مستند توجیه خود قرار دهد. سازوکار مالی موسوم به اینستکس،^{۶۷} تلاش ناکافی این کشورها برای بهره‌مند شدن ایران از مزایای برجام در عین پایبندی به تحریم‌های ثانویه آمریکا بود که این تجربه نیز در عمل به شکست انجامید. نکته مهم در این میان، امکان توسل به سازوکارهایی است که به سبب عدم عضویت آمریکا در برخی معاهدات، در مورد آن دولت غیرقابل استناد، اما در مورد دولت‌های ثالث که عضو معاهدات مربوط هستند، قابل استناد است.

۴. تحریم و مقابله کیفری با نقض حقوق بشر (جنایت علیه بشریت)

پوشیده نیست که مفهوم جنایت علیه بشریت در حقوق بین‌الملل کیفری، حمایتی گسترده‌تر از حقوق بین‌الملل بشر فراهم می‌کند.^{۶۸} وزیر خارجه آمریکا از ضرورت به گرسنگی کشاندن مردم ایران برای مقابله با دولت ایران سخن گفته است.^{۶۹} سال‌ها پیش از آن، طراح اصلی تحریم‌های هسته‌ای ایران نوشته بود: «درست است که یک تحریم‌کننده می‌تواند ادعا کند که مسئولیت تنظیم واردات یک کشور با خود آن کشور است و آن کشور می‌تواند از تقابل به صورت کلی پرهیز کند، اما این نافی دردناک بودن تحریم‌ها نیست، خصوصاً در میان عامه مردم و نمی‌توان گفت که تحریم‌ها هیچ نقشی در ایجاد چنین بحرانی نداشته‌اند.»^{۷۰} در همین راستا کارشناس شورای حقوق بشر، طی گزارش خود تأیید کرد تحریم‌های آمریکا علیه ونزوئلا، «جنایت علیه بشریت» در چارچوب ماده ۷ اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی است.^{۷۱} بر همین مبنا دولت ونزوئلا طی نامه‌ای به دادستان دیوان کیفری بین‌المللی مدعی شد اقدامات قهرآمیز یکجانبه آمریکا علیه این کشور از سال ۲۰۱۴ به جنایت علیه بشریت انجامیده است.^{۷۲}

در خصوص وضعیت ایران، از آنجا که گزارش‌های رسمی گزارشگر ویژه به دو حوزه خاص حق دسترسی به غذا و حق بهداشت و سلامت اشاره کرده است، با جمیع شرایط ممکن است

67. The Instrument in Support of Trade Exchanges.

۶۸. آنتونیو کسسه، حقوق کیفری بین‌المللی، ترجمه اردشیر امیرارجمند، حسین پیران و زهرا موسوی (تهران: نشر جنگل، ۱۳۸۷)، ۷۶.

69. Mike Pompeo Says Iran Must Listen to U.S. 'If They Want Their People to Eat' (2020/12/27), Cole, Brendan *Newsweek*, <https://www.newsweek.com/1208465>.

۷۰. نفیو، هنر تحریم‌ها، نگاهی از درون میدان، ۱۳.

71. A/HRC/39/47/Add.1, Report of the Independent Expert on the promotion of a democratic and equitable international order on his mission to the Bolivarian Republic of Venezuela and Ecuador (2018): para 36.

72. <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/200212-venezuela-referral.pdf>.

تحریم‌های آمریکا را بتوان مصداق اعمال غیرانسانی دیگری که عامداً به قصد ایجاد رنج عظیم یا صدمه شدید به جسم یا تمامیت جسمی و روحی یا حتی ریشه‌کن کردن^{۷۳} جمعیت غیرنظامی توصیف کرد. چنانچه چنین اقدامی «در چارچوب یک تهاجم گسترده یا سازمان‌یافته و با علم به آن تهاجم» صورت گیرد، مصداق جنایت علیه بشریت در تعریف ماده ۷ اساسنامه رم^{۷۴} خواهد بود. مطابق سند «عناصر جرایم»، ضروری نیست تا این اقدامات نظامی باشد؛ اما لازم است که دولت یا سازمانی، فعالانه چنین تهاجمی علیه جمعیت غیرنظامی را ترویج یا تشویق کرده باشد.^{۷۵} بنا بر نظر دادگاه کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق مفهوم تهاجم، متفاوت و مستقل از مفهوم مخاصمه مسلحانه است. در عمل، تهاجم می‌تواند فراتر، مسبوق به یا همزمان با مخاصمه مسلحانه باشد، بی‌آنکه ضرورتاً بخشی از آن باشد.^{۷۶} دادگاه رواندا نیز بر امکان ماهیت غیرخشونت‌بار تهاجم صحنه گذاشته است.^{۷۷} دیوان کیفری بین‌المللی در قضیه بمبا^{۷۸} همین رویکرد را در پیش گرفت. البته ضروری است غیرنظامیان هدف اولیه اعمال گفته‌شده باشند. رویکرد مصونیت‌زدایی و انسان‌گرایانه دیوان اقتضا می‌کند در مورد تحریم که آثار گسترده آن بر غیرنظامیان قابل پیش‌بینی است و دولت تحریم‌کننده مترصد ایجاد نارضایتی عمومی است، شرط مزبور را بتوان احراز کرد. اثبات این مدعا که تحریم‌های اقتصادی با شرایط فوق و چنانچه در راستای پیشبرد سیاست یک دولت یا سازمان انجام شده باشد، می‌تواند مصداق «جنایت علیه بشریت» یا در شرایط دیگری «جنایت جنگی» تلقی شود، از جهت بررسی موضوعی از عهده این مقال خارج است و فرصت فراخ‌تری می‌طلبد. اعمال صلاحیت دیوان نسبت به این وضعیت، با توجه به عدم عضویت ایران در اساسنامه از طریق صدور اعلامیه‌ای وفق بند ۳ ماده ۱۲ از سوی ایران، میسر خواهد بود که مصلحت‌سنجی‌ها و ظرافت‌های خاص خود را می‌طلبد و مستلزم پژوهشی دیگر است.

۷۳. «Extermination» تحمیل عمدی شرایط خاصی از زندگی، از جمله محروم کردن از دسترسی به غذا و دارو که به منظور منهدم کردن بخشی از یک جمعیت برنامه‌ریزی شده است (پاراگراف (ب) بند ۲ ماده ۷ اساسنامه). بنابراین صرف تضييق شرایط زندگی با هدف نابود کردن بخشی از جمعیت برای تحقق این جرم کافی نیست و ضروری است تا کشتار نیز انجام داده شود (کسسه، حقوق کیفری بین‌المللی، ۸۹).

74. Rome Statute of the International Criminal Court (1998).

75. ICC, Elements of Crimes (The Hague: International Criminal Court, 2011): 5.

76. ICTY, Prosecutor v. Perišić, "Judgement", IT-04-81-T (September 6, 2011): para. 82

77. ICTR-96-4, ICTR T. Ch., 2, Akayesu (1998): para. 581. Also ICTR, Prosecutor v. Musema, "Judgement", ICTR-96-13-T (2000): para. 205.

78. ICC, Prosecutor v. Bemba, ICC PT. Ch. II, ICC-01/05-01/08-424, Decision Pursuant to Article 61(7) (a) and (b) of the Rome Statute on the Charges of the Prosecutor Against Jean-Pierre Bemba Gombo (2009).

نتیجه‌گیری

نه تنها دولت‌ها همچنان از تحریم استفاده می‌کنند، بلکه چه بسا آن را به مثابه جایگزینی برای توسل به زور نظامی به کار می‌برند؛ گرچه بعید نیست برداشت بخشی از اعضای جامعه بین‌المللی از قاعده منع توسل به زور این باشد که قاعده مزبور، شامل ممنوعیت اقدامات اقتصادی قهرآمیز نیز می‌شود. باقی ماندن تحریم در میان گزینه‌های غیرخسونسونت‌آمیز سیاست بین‌المللی، از منشور ملل متحد سرچشمه می‌گیرد که به شورای امنیت اجازه داده است برای حفظ یا اعاده صلح و امنیت بین‌المللی و به عبارت ساده‌تر برای به راه آوردن دولت یاغی در چهارچوب الزامات ناشی از فصل هفتم و نیز ماده ۲۵ منشور، به تحریم متوسل شود. با وجود این، یکپارچگی و انسجام در اجرای منشور ملل متحد اقتضا می‌کند این تحریم‌ها نیز با رعایت دیگر تعهدات ناشی از منشور همچون احترام به حقوق بشر اعمال شود؛ بنابراین در هنگام وضع تحریم‌های اقتصادی یکجانبه، التزام دیگر دولت‌ها به حقوق بشر ضروری است و کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در تفسیر عمومی شماره ۸ خود زوایای مختلف رابطه تحریم و حقوق بشر را تبیین کرده است که در مقاله حاضر به آنها اشاره شد و تشریح شدند. علاوه بر این، تعهدات حقوق بشری ماهیتی جهان‌شمول و در نتیجه فراسرزمینی دارند. توجه به اصولی نظیر همکاری بین‌المللی و نیز تعهد به ملاحظات ضروری منافع و رفاه دیگر کشورها از جمله تعهدات ناشی از منشور ملل متحد هستند که در کنار تعهد کلی احترام و ترویج حقوق بشر، وابسته به عضویت دولت‌ها در اسناد خاص حقوق بشری نیستند و از این رو است که شورای حقوق بشر نیز به آن توجه نشان داده است. علاوه بر این، دولت آمریکا به‌عنوان امضاکننده میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، متعهد است از هرگونه اقدامی که با موضوع و هدف میثاق مغایرت داشته باشد، پرهیزد.

برآورد پژوهش حاضر در پرتو مجموعه‌ای از استدلال‌های گفته‌شده آن است که تحریم‌های اقتصادی یکجانبه ایالات متحده علیه ایران به نقض تعهدات فراسرزمینی و سرزمینی این دولت در خصوص احترام، حمایت و ایفا جهت تضمین حقوق بشر می‌انجامد. گفتنی است نظر به عدم عضویت آمریکا در میثاق ح.ا.ا.ف و کنوانسیون حقوق کودک، تعهدات آمریکا اولاً ناشی از منشور و ثانیاً ناشی از ماده ۱۸ کنوانسیون حقوق معاهدات است. همچنین ممکن است تحت شرایطی که از بررسی حاضر خارج است، مسئولیت دولت ایران را نیز زائل کند و در چارچوب اساسنامه رم، می‌تواند با جمع شرایط جنایت علیه بشریت نیز محسوب شود. ویژگی فراسرزمینی تعهدات حقوق بشری، دولت آمریکا را در قبال عدم تحقق حقوق بشری ایرانیان مقیم ایران و دیگر ایرانیان مسئول ساخته است. کشورهای ثالث نیز مکلف‌اند از اثربخشیدن به تحریم‌ها خودداری کنند.

کتاب‌نامه

الف) کتب و مقالات

۱- فارسی:

- امین‌زاده، الهام، و ناصر خداپرست. «نقد تحریم نفت ایران از طرف اتحادیه اروپا از منظر حقوق بین‌الملل»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوقی، شماره ۶۰ (زمستان ۱۳۹۱): ۱۵-۳۶.
- تقی‌زاده انصاری، مصطفی. «شورای حقوق بشر سازمان ملل متحد»، نشریه اندیشه‌های حقوق خصوصی ۵، شماره ۱۳ (پاییز و زمستان ۱۳۸۷): ۱۱۷-۱۴۲.
- جاوید، احسان، و صابر نیاورانی. «قابلیت اجرای فراسرزمینی تعهدات بین‌المللی دولت‌ها در زمینه حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بشر»، فصلنامه علمی- پژوهشی حقوق عمومی ۱۸، شماره ۵۳ (زمستان ۱۳۹۵): ۱۷۳-۱۹۸.
- زمانی، سیدقاسم، و جعفر زنگنه شهرکی. «تحریم‌های بین‌المللی ناقض حقوق بشر: از چالش مشروعیت حقوقی تا مسئولیت بین‌المللی»، فصلنامه علمی راهبرد ۲۲، شماره ۶۷ (تابستان ۱۳۹۲): ۳۳-۶۲.
- زمانی، سیدقاسم، و کاظم غریب‌آبادی. «اواکاوای قانونی بودن و مشروعیت تحریم‌های یک‌جانبه اقتصادی تحت حقوق بین‌الملل»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوقی ۲۰، شماره ۷۲ (زمستان ۱۳۹۴): ۹۳-۱۲۹.
- سادات اخوی، سیدعلی، و عباس خداشناس. «شورای حقوق بشر سازمان ملل متحد و وضعیت حقوق بشر در عربستان سعودی»، نشریه مطالعات حقوق عمومی ۴۵، شماره ۴ (زمستان ۱۳۹۴): ۶۹۱-۷۱۳.
- فلسفی، هدایت‌الله. حقوق بین‌الملل معاهدات. تهران: نشر فرهنگ نو، ۱۳۹۱.
- کریمی، سیامک. نظام حقوقی حاکم بر اعمال یک‌جانبه دولت‌ها در حقوق بین‌الملل. تهران: سهامی انتشار، ۱۳۹۹.
- کریون، متیو. چشم‌اندازی به توسعه میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی. ترجمه محمد حبیبی مجنده. قم: دانشگاه مفید، ۱۳۸۷.
- کسس، آتونویو. حقوق کیفری بین‌المللی. ترجمه اردشیر امیرارجمند، حسین بیران، و زهرا موسوی. تهران: نشر جنگل، ۱۳۸۷.
- لونفلد، آندریاس. حقوق بین‌الملل اقتصادی. ترجمه محمد حبیبی مجنده. تهران: نشر جنگل، ۱۳۹۰.
- محبی، محسن، و هادی آذری. «پاسخ‌هایی جدید به سؤال‌هایی قدیمی: درس‌هایی از آرای کادی». فصلنامه تحقیقات حقوقی ۱۹، شماره ۷۵ (تابستان ۱۳۹۵): ۳۱-۶۸.
- مقامی، امیر، و علی‌اکبر جعفری ندوشن. «ارزیابی حقوقی تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا علیه ایران در همه‌گیری جهانی کوید-۱۹»، فصلنامه علمی- پژوهشی حقوق اسلامی ۱۷، شماره ۶۴ (بهار ۱۳۹۹): ۵۱-۷۶.

تحریم‌های اقتصادی یک‌جانبه آمریکا و نقض حقوق بشر اتباع ایران / مقامی ۲۷۹

موسوی، سیدفضل‌الله، فضل‌الله جوکار، و عمران محمدی. «تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا علیه ایران: تناقض در گفتار و کردار و سیاست‌زدگی حقوق بشر»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی ۱۶، شماره ۴۴ (پاییز ۱۳۹۳): ۱۴۹-۱۷۳.

مؤمنی راد، احمد، و سیدحسین موسوی‌فر. «موازن وضع تحریم‌های شورای امنیت و وضعیت حقوق بشر در قطعنامه‌های هسته‌ای علیه جمهوری اسلامی ایران»، نشریه مطالعات حقوق بشر اسلامی ۱، شماره ۲ (زمستان ۱۳۹۱): ۱۴۱-۱۶۲.

نفیو، ریچارد. هنر تحریم‌ها، نگاهی از درون میدان. ترجمه سیدعلی صادقی. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۷.

۲- لاتین:

Coomans, Fons. "The Extraterritorial Scope of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Work of the United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights", *Human Rights Law Review* 11, no. 1 (February 2011): 1-35.

De Wet, Erika. "Human Rights Considerations and the Enforcement of Targeted Sanctions in Europe: The Emergence of Core Standards of Judicial Protection", In *Securing Human Rights: Achievements and Challenges of the UN Security Council*, edited by Bardo Fassbender, 58. Oxford: Oxford University Press, 2011.

De Wet, Erika. "Human Rights Limitations to Economic Enforcement Measures under Article 41 of the UN Charter and Iraqi Sanctions Regime", *Leiden Journal of International Law* 14, no. 27 (June 2001): 277-300.

Dörr, Oliver, and Kirsten Schmalenbach (eds). *Vienna Convention on the Law of Treaties*. Berlin: Springer, 2011.

Galand, Alexandre Skander. "The Systemic Effect of International Human Rights Law on International Criminal Law", in *Human Rights Norms in "Other" International Courts*. edited by Martin Scheinin. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Jazairy, Idriss. "Unilateral Economic Sanctions. International Law, and Human Rights." *Ethics & International Affairs* 33, Issue. 3 (September 2019): 291-302.

Joyner, Daniel H. "International Legal Limits on the Ability of States to Lawfully Impose International Economic/Financial Sanctions", in *Economic Sanctions under International Law*, edited by Ali Z. Marossi and Marisa R. Bassett, 84. The Hague: The Hague Center for Law and Arbitration, 2015.

Klamberg, Mark (ed). *Commentary on the Law of the International Criminal Court*. Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2017.

- MacNaughton, Gillian, and Mariah McGill. "Economic and Social Rights in the United States: Implementation without Ratification", *Northeastern University Law Journal* 4, no. 2 (January 2012): 365-406.
- Maller, Tara. "Diplomatic Sanctions as a US Foreign Policy Tool: Helpful or Harmful?", *Political Science & Politics* 43, Issue 4 (October 2010): 826-827.
- Milaninia, Nema. "Jus ad Bellum Economicum and Jus in Bello Economico: The Limits of Economic Sanctions under the Paradigm of International Humanitarian Law", in *Economic Sanctions under International Law*, edited by Ali Z. Marossi and Marisa R. Bassett. The Hague: The Hague Center for Law and Arbitration, 2015.
- Mohamad, Rahmat. "Unilateral Sanctions in International Law: A Quest for Legality", in *Economic Sanctions under International Law*. Edited by Ali Z. Marossi and Marisa R. Bassett, 80. The Hague: The Hague Center for Law and Arbitration, 2015.
- Pellet, Allen. "Unilateral Sanctions and International Law. A proposal for a New Commission on Unilateral Sanctions and International Law", *Yearbook of Institute of International Law* 76, (2015): 723-736.
- Pérez-León Acevedo, Juan Pablo. "The Close Relationship between Serious Human Rights Violations and Crimes against Humanity: International Criminalization of Serious Abuses", *Mexican Yearbook of International Law* 17, (March 2017): 145-186.
- Saul, Ben, David Kinley, and Jacqueline Mowbray. *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Commentary, Cases, and Materials*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Saul, Matthew. "The Normative Status of Self-Determination in International Law: A Formula for Uncertainty in the Scope and Content of the Right?", *Human Rights Law Review* 11 (November 2011): 609-644.
- Simma Bruno, Hermann Mosler, Andreas Paulus, Eleni Chaitidou, and Maurizio Giuliano (Eds). *The Charter of the United Nations: A Commentary*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Tzanakopoulos, Antonios. "Sanctions Imposed unilaterally by the European Union: Implications for the European Union's International Responsibility", in *Economic Sanctions under International Law*. Edited by Ali Z. Marossi and Marisa R. Bassett, 146. The Hague: The Hague Center for Law and Arbitration, 2015.
- Young, Rebecca. "Internationally Recognized Human Rights' Before The International Criminal Court", *International and Comparative Law Journal* 60, no. 1 (January 2011): 189-208.

ب) اسناد

- A/HRC/16/11, Report of the Working Group on the Universal Periodic Review, United States of America (2011).
- A/HRC/30/12, Report of the Working Group on the Universal Periodic Review. USA (2015).
- A/HRC/30/12/Add.1, Report of the Working Group on the Universal Periodic Review. USA. Addendum (2015).
- A/HRC/39/47/Add.1, Report of the Independent Expert on the promotion of a democratic and equitable international order on his mission to the Bolivarian Republic of Venezuela and Ecuador (2018).
- A/HRC/39/54, Report of the Special Rapporteur on the negative impact of unilateral coercive measures on the enjoyment of human rights (2018).
- A/HRC/43/61, Situation of human rights in the Islamic Republic of Iran (2020).
- A/HRC/RES/27/21, Human rights and unilateral coercive measures (2014).
- Committee on the Rights of the Child. General comment no. 15 (2013) on the right of the child to the enjoyment of the highest attainable standard of health (art. 24).
- Committee on the Rights of the Child. General comment no. 19 on public budgeting for the realization of children's rights (art. 4) (2016).
- E/CN.4/RES/1994/47.
- Economic and Social Council, Resolution 1503.
- EU, Council Regulation (EC) no. 2271/96 of 22 November 1996 protecting against the effects of the extra-territorial application of legislation adopted by a third country. and actions based thereon or resulting therefrom.
- Great Britain. The impact of economic sanctions: 2nd report of session 2006-07. Vol. 1. Report (London: House of Lords, 2007).
- ICC. Elements of Crimes (The Hague: International Criminal Court, 2011).
- ICC. Prosecutor v. Bemba. ICC PT. Ch. II. ICC-01/05-01/08-424. Decision Pursuant to Article 61(7) (a) and (b) of the Rome Statute on the Charges of the Prosecutor Against Jean-Pierre Bemba Gombo (2009).
- ICESCR. General Comment no. 15: The right to water (2002).
- ICESCR. General Comment no. 18: Article 6 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (2005).
- ICESCR. General Comment no. 19: the Right to Social Security (Art. 9) (2008)
- ICESCR. General comment no. 2: International technical assistance measures (art. 22 of the Covenant) (1990).

- ICESCR. General comment no. 24, on State obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the context of business activities (2017).
- ICESCR. General comment no. 3: The nature of States parties' obligations (art. 2, para. 1. of the Covenant) (1990).
- ICESCR. General Comment no. 8: The relationship between economic sanctions and respect for economic, social and cultural rights (1997).
- ICJ. Alleged violations of the 1955 Treaty of Amity, Economic Relations, and Consular Rights (Islamic Republic of Iran v. United States of America). Order (2018).
- ICTR. Prosecutor v. Musema. "Judgement". ICTR-96-13-T (2000).
- ICTR-96-4. ICTR T. Ch. 2. Akayesu. (1998).
- ICTY. Prosecutor v. Perišić. "Judgement". IT-04-81-T. 6 September 2011.
- ILC, Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries (2001)
- ILC. Report on the work of the fifty-eighth session (2006).
- OFAC. Clarifying Guidance Humanitarian Assistance and Related Exports to the Iranian People (2013).
- OIC/IPHRC/REP/ECO-SANC/2014/Cfm-41 OIC Independent Permanent Human Rights Commission (IPHRC) Report On: The Negative Impacts Of Economic And Financial Sanctions On The Full Enjoyment Of Human Rights Of People Of The OIC Targeted Countries.
- UN. Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (2008).
- UN/GA/Res. 2625 (XXV).
- UN/GA/Res. 66/53.
- UN/GA/Res. 68/53.
- UN/GA/Res. 72/168.
- UN/GA/Res. 73/167.
- UN/GA/Res. 73/175
- UN/GA/Res/60/251.
- US UPR Report. 2010.

پ) وبسایتها

Mike Pompeo Says Iran Must Listen to U.S. 'If They Want Their People to Eat' (2020/12/27), Cole. Brendan Newsweek, <https://www.newsweek.com/12084>